

ДИЗАЙН-ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У статті підкреслено потенціал дизайн-діяльності в естетичному вихованні та духовному розвитку молодших школярів. Відзначено можливість і необхідність включення естетичного аспекту дизайну в цілеспрямовану педагогічну діяльність учителів початкових класів. Підкреслено важливість створення повноцінного предметно-розвивального середовища, яке б включало всі види дизайну. Безпосередня участь дитини в естетичних відносинах здійснюється, перш за все, через педагогічний процес в спеціально організованій діяльності, що відображає всю сукупність суспільних відносин. Навчально-виховний процес має відображати сутність усіх нових суспільних відносин, розвивати у дитини її свідомість, духовно збагачувати її.

Ключові слова: естетичне виховання, дизайн-діяльність, духовний розвиток.

В статье подчеркнута потенциал дизайн-деятельности в эстетическом воспитании и духовном развитии младших школьников. Отмечена возможность и необходимость включения эстетического аспекта дизайна в целеустремленную педагогическую деятельность учителей начальных классов. Подчеркнута важность создания полноценной предметно-развивающей среды, которая бы включала все виды дизайна. Непосредственное участие ребенка в эстетических отношениях осуществляется, прежде всего, из-за педагогического процесса в специально организованной деятельности, отражает всю совокупность общественных отношений. Учебно-воспитательный процесс должен отражать сущность всех новых общественных отношений, развивать у ребенка его сознание, духовно обогащать его.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, дизайн-деятельность, духовное развитие.

In the article underline potential of design activity in aesthetically beautiful education and spiritual development of junior schoolboys. Possibility and necessity of including of aesthetically beautiful aspect of design is marked in purposeful pedagogical activity of teachers of initial classes. Emphasized the importance of creating a full-fledged object-evolving environment, which would include all kinds of design. The direct participation of the child in the aesthetic relationship is implemented primarily through the pedagogical process in specially organized activities that reflect the totality of social relations. The educational process should reflect the essence of all new social relations to develop in a child's mind, spiritually enrich it.

Keywords: aesthetically beautiful education, design-activity, spiritual development.

Теорія естетичного виховання у сучасній вітчизняній педагогіці спирається на низку принципів філософсько-естетичних і психолого-педагогічних початкових положень. Одна з найважливіших методологічних передумов теорії естетичного виховання – положення про провідну роль цілеспрямованої педагогічної дії в естетичному становленні особистості дитини. Педагогіка виходить з положень про провідну роль виховання і навчання в розвитку особистості дитини. Тільки цілеспрямована педагогічна естетико-виховна діяльність, залучення дітей у різноманітну художню творчу діяльність здатні розвинути їх сенсорну сферу, забезпечити глибоке усвідомлення естетичних явищ, піднести до розуміння справжнього мистецтва, краси дійсності та прекрасного в людській особистості.

Інше початкове положення теорії естетичного виховання полягає у визнанні значення і духовної цінності для людини явищ краси: піднесеного, прекрасного, витонченого. Проте різні умови життя людей у суспільстві породжують різні, деколи несумісні смаки та погляди на художньо-естетичні явища.

Розвиток духовності, у нашому розумінні, – це процес позитивних кількісних і якісних змін, що полягає в: розумовій сфері людини (дитини) – від пізнання предметів і явищ на чуттєвому рівні – до усвідомлення їх сутності та взаємозв'язку; почуттєво-емоційній сфері –

від простих емоцій до здатності співчувати та переживати духовні стани та почуття; моральній сфері – від егоцентризму до гуманізму, альтруїзму; діяльнісно-вольовій сфері – від мимовільних дій до цілеспрямованої саморегуляції, духовних вчинків; естетичному світосприйнятті – від споглядання естетичних об'єктів до естетичної потреби та естетичної діяльності.

У монографічних дослідженнях категорій естетики (А. Бурова [1], О. Лосева [11], В. Мазепи [7], О. Шевнюк [19] та інших) естетична культура розглядається в контексті соціокультурного формування особистості. Але естетичне виховання як синтез соціокультурного, комунікативно-естетичного та естетико-споживчого компонентів не розглядалися.

У працях В. Бутенка [2], Л. Виготського [3], І. Зязюна [9] з загальноестетичних позицій окреслені підходи до формування культури особистості в системі естетичних впливів, зокрема, освітніх інститутів соціалізації. В Україні проблемою формування естетичних смаків та ідеалів із культурологічних позицій займалися Л. Левчук [10], О. Шевнюк [19], А. Щербо [20] та інші. В роботах цих дослідників трактування терміна „естетика” найчастіше відбувається в контексті науки про прекрасне. Проте варто усвідомлювати, що естетика як будь-яка наука має свій арсенал методів дослідження. Для вирішення завдань нашої роботи ми будемо розглядати естетику як науку про особливості естетичної взаємодії людини з оточуючим світом речей і впровадження загальних принципів розвитку людини та дизайну предметного середовища за законами краси.

Метою дослідження є підкреслити потенціал дизайн-діяльності в естетичному вихованні та духовному розвитку молодших школярів, відзначити можливість і необхідність включення естетичного аспекту дизайну в цілеспрямовану педагогічну діяльність учителів початкових класів.

Зосередимося на показі того, як формується духовне багатство молодшого школяра. Поняття „духовне багатство особистості” стосовно молодшого школяра включає такі компоненти: оптимальний для цього віку рівень розвитку інтелектуальної, емоційної, діяльнісно-практичної сфер особистості, потреба в знаннях і широта кругозору, доступна молодшому школяреві, розвинена уява, відчуття прекрасного, прагнення до творчості. Це ідейна переконаність особистості, її готовність до творчої участі у всіх видах суспільно корисної праці.

Головне в сучасному підході до проблеми формування духовного багатства людини – це акцент на максимальне зростання її творчого потенціалу, на розвиток творчих здібностей. У дітей молодшого шкільного віку домінанта розвитку належить художньо-творчим здібностям, а відтак естетичне виховання має здійснюватися в умовах інтегрованої художньо-творчої діяльності – дизайн-діяльності. Дизайн-діяльність (художньо-проектувальна діяльність) є складовою архітектонічної творчості, яка виокремлена у класифікаціях мистецтв О. Нестеренко[13] (див. Рисунок 1).

Рисунок 1

Місце дизайн-діяльності в архітектонічній творчості

Особливістю архітектонічної творчості є пластика формотворення у просторі. Сутність дизайн-діяльності увиразнюється і стає зрозумілою, якщо розглянути більш емке, але маловживане поняття „архітектоніка”. У підручниках і програмах для школи, для магістрів початкової освіти В.Тименко розрізняє поняття „образотворче мистецтво” (живопис, графіка і скульптура) і „архітектонічна творчість” (архітектура, декоративно-прикладне мистецтво і дизайн) та визначає дизайн як вид архітектонічної творчості, що зумовлений індивідуальними потребами дитини у формотворенні. Відтак – це дитяче художнє проектування особистісно цінних форм, зумовлених розвивальними середовищами типу: людина і природа (ландшафтний дизайн), людина і техніка (промислово-індустріальний дизайн), людина-людина (дизайн костюма), людина-художні образи (дизайн інтер’єрів), людина і знакові системи (графічний дизайн).

Отже, естетичне виховання учнів вимагає створення сукупності предметно-розвивальних середовищ як важливої зовнішньої педагогічної умови. Підготовка зовнішнього інформаційно-педагогічного середовища, сприятливого для естетичного виховання учнів, має відповідати потребам внутрішнього інформаційно-особистісного середовища учнів початкових класів.

Інформаційно-особистісне середовище дитини молодшого шкільного віку характеризується синестезією сприймання, яке повноцінно задовольняється „золотим правилом дидактики”: щоб вміло і цілеспрямовано керувати повноцінним сприйманням дитиною інформації докільки необхідна увага педагога до світу її думок, відчуттів, вчинків, справжнє знання всього, чим вона живе, про що мріє, знання її психологічних особливостей, її оточення. Тобто окрім внутрішніх і зовнішніх педагогічних умов важливе значення має педагог, поведінку якого наслідують молодші школярі. При відповідних педагогічних умовах можна досягти досить високого рівня розвитку сприйняття. Без спеціальних педагогічних впливів властивості та якості особи не міняються з певним ступенем інтенсивності й надалі важко піддаються педагогічній корекції. Цей факт дозволяє багатьом дослідникам (В.Белобородовій, В.Івасів, С.Діденко, Л.Занкову, І.Рагіній, З.Ринкявічус, О.Черновій) вважати молодший шкільний вік нижньою межею сензитивного періоду художнього сприйняття.

Вчителям важливо знати, чим наповнене внутрішнє життя дитини: чим зайняті її думки, уява, фантазія, про що вона думає, що відчуває, переживає, що рухає її вчинками, до чого вона прагне. Гармонійно дитина розвивається в умовах не стихійних, а цілеспрямованих, послідовних, педагогічно продуманих впливів. Тільки цілісна система виховання здатна забезпечити гармонійний розвиток особистості кожного школяра.

У ранньому дитинстві людина живе безпосереднім, глибоко-емоційним життям. Сильні емоційні стреси надовго зберігаються в пам’яті, нерідко перетворюються в мотиви та стимули поведінки, полегшують процес вироблення переконань, навичок і звичок поведінки. Свідомість дитини ще не затвердилась, вона лише формується. Досвідчені педагоги апелюють до неї, спираються на розумність дітей та все ж враховують, що свідомість – результат виховних зусиль, а не визначаюча умова їх ефективності. Педагогічне використання емоційного ставлення дитини до світу речей – один із важливих шляхів проникнення в дитячу свідомість, її розширення, зміцнення, педагогічно керованого визрівання.

Естетичне виховання в ранньому дитинстві є не тільки засобом формування ставлення до дійсності, але й одночасно засобом культурного визрівання. Відчуття краси природи, оточуючих людей, речей створює в дитині особливий емоційно-психічний стан, пробуджує безпосередній інтерес до життя, загострює уяву і фантазію. З приходом до школи в психіці дитини починається радикальна зміна всієї структури її духовної активності, бо з’являється новий провідний вид діяльності – навчання (пізнавальна діяльність); відтак активізується розум (розуміння). Початкові класи школи і повинні здійснити таку радикальну перебудову психіки учня, при якій вона могла б забезпечити розуміння і уміння (ставлення) до різноманітної інформації.

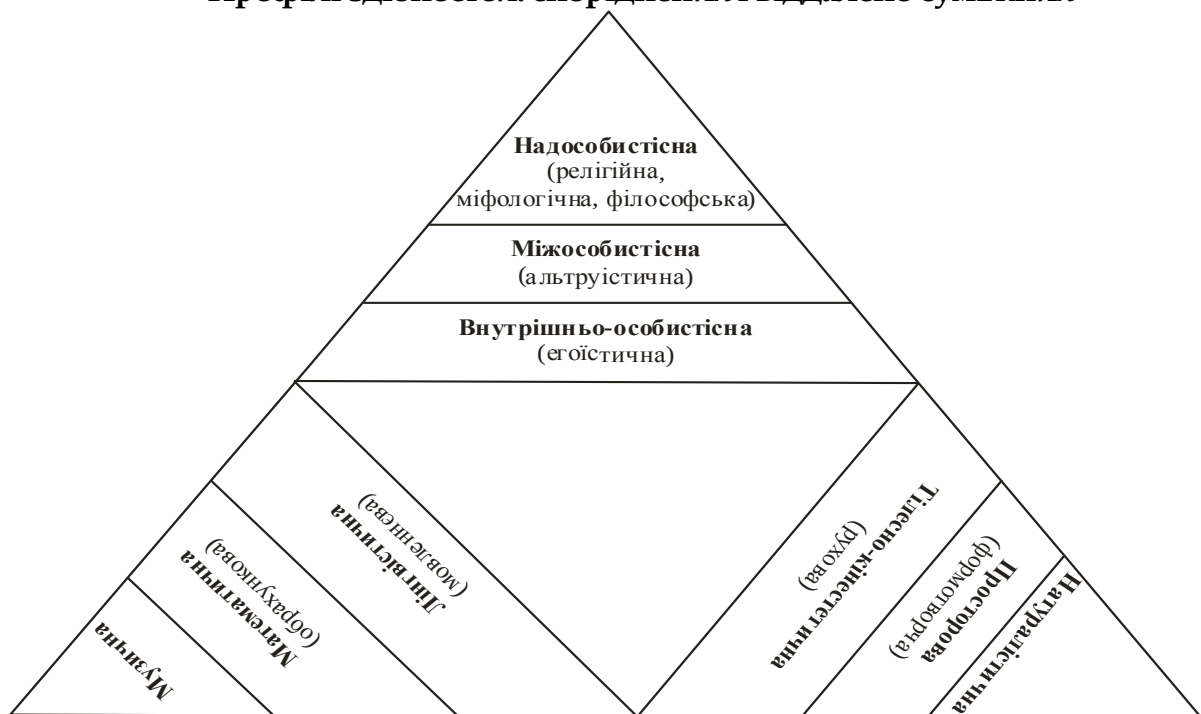
Вивчаючи мислення молодшого школяра, психологи (П.Гальперін [4], В.Давидов [6], Д.Ельконін [21], Л.Занков [8], В.Мухіна [12] Р.Павелків [15], О.Скрипченко [16] та ін.) прийшли до висновку, що такий вік можна вважати періодом переходу від емпіричного

мислення до теоретичного. Вирішальним чинником такого переходу стає зміна змісту початкового навчання, пов'язана із введенням у навчальний матеріал теоретичних знань, загальних уявлень про пізнанні об'єкти. Але потреба в домінуванні уяви та фантазії у молодших школярів залишається. Свідченням цього є потреба в егоцентричному мовленні дитини, яким супроводжуються їхні уяви, художньо-образні та предметно-перетворювальні (маніпулятивні) дії в синтезі.

Перебудова психіки дитини, формування нової структури психічних дій (з домінантою абстрактного мислення, але образної уяви) повинні бути, по можливості, плавними і безболісними, а це залежить від того, якою мірою нова структура спиратиметься на стару, зростатиме з неї, використовуватиме її сильні сторони як підтримку новим прагненням. Конкретно це означає уміння вчителів перенести дію естетичних стимулів з ігрової діяльності на діяльність навчальну, з мимовільної поведінки на поведінку вимушену, з поетичного світу, твореного художньою фантазією, на світ реальний, прозаїчний, що приховує в собі власний естетичний потенціал, який і повинен стати доступним учневі через дизайн-діяльність. В цей час дуже важливу роль відіграє предметне середовище, що оточує дитину в школі: інтер'єр класної кімнати, різноманітна наочність, яку використовує вчитель на уроках і т.п. Інакше кажучи, йдеться про необхідність органічного включення у всю систему педагогічних дій у початкових класах естетичного потенціалу дизайну як естетичного чинника виховання, тобто збудження в учнів духовно-емоційного, ігрового ставлення до самого процесу пізнання і до нового світу знань. „Дуже важливо, – писав В. Сухомлинський, – щоб дивовижний світ природи, гри, краси, музики, фантазії, творчості, оточуючий дітей до школи, не закрився перед дитиною класними дверима. Навчання в перші місяці і роки шкільного життя не повинне перетворитися на єдиний вид діяльності. Дитина лише тоді полюбить школу, коли вчителі щедро відкриють перед нею ті ж радощі, які були у неї раніше” [17; с. 95]. „Я не уявляю навчання в школі не тільки без слухання, але і без створення казки” [17, с. 29], міфологічної уяви дитини або, іншими словами, надособистісної профільної здібності (див. Рисунок 2).

Рисунок 2

Профілі здібностей: споріднених і віддалено суміжних

Домінуючі профілі здібностей учнів початкових класів ми визначали на основі класифікації Г. Гарднера [5]. На нашу думку, учням 1-4 класів притаманна лінгвістична здібність, яка проявляється в егоцентричному мовленні; внутрішньо-особистісна (уява, фантазія) і тілесно-кінестетична (предметно-маніпуляційна) здібності. В учнів молодшого

шкільного віку зазначені домінуючі здібності є віддалено суміжними, але такими, що взаємодоповнюються у дизайн-діяльності.

Специфіка вікових, фізіологічних і соціальних характеристик учнів молодших класів: підвищена емоційність, конкретна образність мислення, пізнавальна активність, схильність до творчої діяльності створюють сприятливі умови для здійснення естетичного виховання дитини засобами художнього проектування (дизайну).

Відзначимо можливість і необхідність включення естетичного аспекту дизайну в цілеспрямовану педагогічну діяльність вчителів початкових класів, незалежно від того, чого вони навчають: рідної мови, читання, математики або фізкультури, природознавства чи музики, образотворчого мистецтва або технологій. Кожна галузь знань і кожна сфера практичних умінь володіє власним естетичним потенціалом, який може і повинен розкритися дітям для того, щоб засвоєння цих знань і умінь стало для них радісним саме по собі як процес успішної самодіяльності, як спосіб прояву власних творчих сил.

Інформаційно-педагогічне середовище дизайн-освіти, на думку В. Тиценка, має свою структуру [18]. На нашу думку, доцільним для естетичного виховання має бути поняття „дизайн-середовище” (див. Таблиця).

Дизайн-середовище естетичного виховання учнів початкових класів

Педагогічна інформація дизайн-діяльності	Навчальні предмети	Результати естетико-виховних впливів
Вербально-художня	Мови, математика, музика, християнська етика	Чіткість егоцентричного мовлення і світлість „мислителів-слухачів” у процесі математичної і мовної дизайн-діяльності, прагнення до пісенно-музичного спілкування
Сенсорно-художня	Образотворче мистецтво, графічна грамота, читання, християнська етика	Любов серцем як внутрішньо-особистісна здатність до образотворення „художників-глядачів”, яка трансформується у соціокультурну функцію дизайн-діяльності
Архітектонічна (предметно-художня)	Технологія, „Я і Україна”, фізкультура (хореографія), християнська етика	Тілесно-кінестетична майстерність „майстрів-діячів”, яка трансформується у формотворчу і натуралістичну дизайн-діяльність

Виховна функція дизайн-діяльності є синтетичним утворенням, яке включає комунікативно-естетичний, соціокультурний і споживчо-естетичний компоненти.

Дітям властиві вибіркові естетичні смаки, зумовлені середовищем типу „людина-природа”, „людина-техніка”, „людина-людина”, „людина-знакова система”, „людина-художні образи”. У „художників-глядачів” естетичні смаки пробудовує дизайн інтер’єрів у середовищі „людина-художні образи” і дизайн костюмів середовища „людина-людина”. А у „мислителів слухачів” естетичні смаки пробудовує середовище „людина-знакова система” з його графічним дизайном, або веб-дизайном. У „майстрів-діячів” естетичні смаки з’являються частіше у середовищах ландшафтного дизайну („людина-природа”) та індустріально-промислового дизайну („людина-техніка”).

Розглянемо детальніше сутність основних естетичних категорій, відображення в них єдності об’єктивного і суб’єктивного начала або, іншими словами, взаємовпливу інформації педагогічного дизайн-середовища і внутрішньо-особистісного середовища. Дизайн-середовище і „Я-середовище” співвідносяться як форма і зміст.

Стан гармонійної, зрілої, повноцінної єдності форми і змісту, досконалість предмета або явища відображений категорією прекрасного. Стан відокремлення форми та змісту, гострої суперечності між ними – категорією потворного. Стан боротьби протилежних начал, загибелі одних змістовних форм та затвердження інших – категорією трагічного. Стан алогізму по суті явища, різні невідповідності форми та змісту – категорією комічного. Естетичні категорії можуть бути класифіковані за контрастом протилежності та разом із тим за природною близькістю, взаємоперевтіленням і взаємодоповнюваністю. Прекрасне і потворне протилежні, але і єдині. Прекрасне, руйнуючись, перетворюється на потворне, а з потворного, відживаючого, розвиваються паростки нового, прекрасного. Трагічне та комічне протилежні. Але вони єдині за своєю природою. Трагічне в житті і в мистецтві нерідко органічно співіснують з комічним. Комічне, у свою чергу, часто нерозривно пов’язане з трагічним.

Характер побутового і естетичного змісту творів дизайну визначає ставлення людини до естетичного об’єкта в цілому та його форми зокрема. Глибокоетичний зміст, що відповідає переконанням особистості, робить і форму привабливішою.

Найприємніше, бажане, вабляче відчуття виникає в людини у момент сприйняття, споглядання нею стану гармонійного, цілісного співвідношення форми і змісту, досконалості в речах і явищах особистісно-ціннісних середовищ. Закон відповідності форми змісту, гармонія змісту і форми є головним „законом краси”.

Цілісне естетичне ставлення до прекрасного виявляється, перш за все, в предметно-художній діяльності. Справжній витвір мистецтва являє собою бездоганну єдність ідейного

змісту та високої художньої форми, якщо вона є продуктом думки – почуття – предметно-перетворювальної дії. Прекрасне як в житті, так і відображене в мистецтві дизайну може й повинне усвідомлюватися дітьми як справжня естетична цінність.

Категорія прекрасного займає важливе місце в житті дітей, що зумовлено домінантою їхнього сприймання інформації довшілля. Повноцінний сенсорний розвиток учня початкових класів є невід'ємною складовою частиною формування „інтегральності” особистості, здатної перетворювати предметне довкілля на засадах краси та доцільності. Під сенсорним розвитком ми розуміємо цілеспрямоване формування функціональних можливостей органів чуття, підвищення загальної чутливості.

Значення сенсомоторного виховання у молодшому шкільному віці полягає в тому, що на його основі формуються узагальнені прийоми набуття емоційного досвіду. Завдяки сенсорним діям учні обстежують предмети за допомогою зору, дотику, слуху. Сенсорними подразниками можуть бути не тільки матеріальні речі, а й різні явища, слова, звуки, рухи, тобто будь-які засоби художньої виразності, пов'язані з тими чи іншими видами мистецтва [14, с. 126].

Сенсорне виховання є системою художніх засобів, спрямованих на розвиток відчуттів і сприймання, емоційної сфери у дітей в процесі їх взаємодії з різними легкооброблювальними матеріалами. Важливу роль при цьому відіграє малювання, ліплення, музика і спів, вишивання, а також організація дослідів і проведення екскурсій. Завдяки предметно-маніпулятивним діям у процесі конструктивної діяльності удосконалюються кінестетичні відчуття учнів.

Діалектика життя така, що, формуючись у своїй сутності як сукупність усіх суспільних відносин, дитина в період дитинства не може вступити і не вступає у взаємодію зі всією реальною сукупністю суспільних відносин. Становлення естетичних відносин особистості до життя здійснюється таким чином, що дитина опосередковано, через виховний колектив і педагогічний процес вступає в особистий контакт зі всіма суспільними відносинами: виробничими, ідеологічними, політичними, правовими та естетичними.

Висновок. Людина прагне досягти єдності форми та змісту, досконалості в результатах своєї праці, в своїй поведінці, у відносинах з іншими людьми. Тому для повноцінного естетичного виховання учнів засобами дизайну важливо створити повноцінне предметно-розвивальне середовище, яке б включало всі види дизайну. Безпосередня участь дитини в естетичних відносинах здійснюється, перш за все, через педагогічний процес у спеціально організованій діяльності, що відображає всю сукупність суспільних відносин. Цього можна досягти шляхом включення дитини в діяльність відповідних гуртків, студій, шкільного та класного колективів, у суспільно корисну і продуктивну працю, в художньо-естетичну творчість, що пов'язана з дизайнерською діяльністю. Завдання педагогіки полягає в тому, щоб навчально-виховний процес відображав сутність усіх нових суспільних відносин, розвивав у дитини її свідомість, духовно збагачував її.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буров А. И. Эстетика : проблемы и споры / А. И. Буров – М. : Просвещение, 1975. – 186 с.
2. Бутенко В. Г. Формирование эстетических оценок у учащихся старшего школьного возраста : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Теория и история педагогики” / В. Г. Бутенко. – К., 1980. – 28 с.
3. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте: психолог. очерк : кн. для учителя / Л. С. Выготский. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1991. – 90 с.
4. Гальперин П. Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка / П. Я. Гальперин. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 45 с.
5. Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта / Г. Гарднер. – М. : ООО „И. Д. Вильяс”, 2007. – 512 с.
6. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М. : Интор, 1996. – 541 с.
7. Естетичне виховання : довідник / В. І. Мазепа, А. В. Азархін, В. С. Горський та ін. ; упоряд. Н. О. Яранцева. – К. : Політвидав України, 1988. – 214 с.
8. Занков Л. В. Индивидуальные варианты развития младших школьников / Л. В. Занкова, М. В. Зверева. – М. : Педагогика, 1973. – 174 с.

9. Зязюн І. А. Національна державна комплексна програма естетичного виховання / І. А. Зязюн, О. М. Семешко // Рідна шк. – 1995 – № 12. – С. 25–32.
10. Левчук Л. Т. Естетика : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / Л. Т. Левчук, Д. Ю. Кучерюк, В. І. Панченко. – К. : Вищ. шк., 1997. – 399 с.
11. Лосев А. Ф. История античной эстетики. В 6 т. / А. Ф. Лосев. – М., 1963-1980.
12. Мухина В. С. Возрастная психология : учебник для студ. вузов / В. С. Мухина. – 5-е изд., стереотип. – М., 2000. – 456 с.
13. Нестеренко О. И. Краткая энциклопедия дизайна / О. И. Нестеренко. – М. : Искусство, 1994. – 205 с.
14. Носаченко Т. Б. Формування в молодших школярів конструктивних умінь у процесі навчання образотворчого мистецтва і художньої праці : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Т. Б. Носаченко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
15. Павелків Р. В. Дитяча психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. – К. : Академвидав, 2008. – 432 с. – (Альма – матер).
16. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
17. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5 т. Т. 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина / В. О. Сухомлинський – К. : Рад. шк., 1977. – 670 с.
18. Тищенко В. П. Початкова дизайн-освіта: теорія і практика формування конструктивних умінь особистості : монографія / В. П. Тищенко. – К. : Пед. думка, 2007. – 381 с.
19. Шевнюк О. Л. Культурологія : навч. посіб. / О. Л. Шевнюк. – 3-тє вид, стер. – К. : Знання, 2007. – 353 с.
20. Щербо А. Б. Красота воспитывает человека / А. Б. Щербо, Д. Н. Джола. – К. : Рад. шк., 1977. – 104 с.
21. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с

Рецензент: д. пед. н., проф. Дем'янчук О.Н.